

“อโยธยา” ทางทิศตะวันออกเฉียงนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ข้อเท็จจริงหรือมายาคติ?

“Ayodhya” in the Eastern Area Outside of Ayutthaya Island: Fact or Myth?

นนทวัชร์ ไกรสกุล / Nonthawat Kraisakul

นักศึกษาระดับปริญญาโท หลักสูตรจารึกภาษาไทยและภาษาตะวันออก

ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

Graduate Student of the Epigraphy in Thai and Oriental Languages Program,

Faculty of Archaeology, Silpakorn University

วันที่รับบทความ 4 มิถุนายน 2567 / แก้ไขบทความ 9 ตุลาคม 2567 / ตอรับบทความ 21 เมษายน 2568

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อทบทวนองค์ความรู้และวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับชุมชนโบราณก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาหรือเมืองอโยธยาที่ส่วนใหญ่เชื่อกันว่าตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา โดย “อโยธยา” หรือ “อโยธยา-ศรีรามเทพนคร” เชื่อกันว่าเป็นชื่อรัฐหรือเมืองโบราณที่มีมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์หลายท่านศึกษาและให้ข้อเสนอว่ารัฐโบราณดังกล่าวมีศูนย์กลางอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาโดยอ้างอิงเรื่องราวจากพงศาวดารเหนือที่กล่าวถึงวัดเดิม วัดพระนางเชิง วัดกุฎีดาว และวัดมเหยงคณ์ ประกอบกับหลักฐานจากพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ว่าด้วยการสร้างพระพุทธเจ้าพแนงเชิง เมื่อ พ.ศ.1867 ก่อนสถาปนากรุงศรีอยุธยา 26 ปี นอกจากนี้ยังปรากฏเครือข่ายลำน้ำคูคลองที่ขุดตัดกันอย่างเป็นระบบซึ่งเชื่อกันว่าเป็นคูเมืองและระบบชลประทานของเมืองโบราณแห่งนี้ อย่างไรก็ตามผลการศึกษาพบว่าจากการศึกษาหลักฐานโบราณคดีและสภาพพื้นที่ชี้ให้เห็นว่าพื้นที่ทางทิศตะวันออกเฉียงนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาพบหลักฐานการอยู่อาศัยช่วงก่อนสถาปนากรุงศรีอยุธยาอย่างเบาบาง และพบว่าพื้นที่แห่งนี้มีการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 ต่อเนื่องตลอดสมัยอยุธยา ปรากฏการขยายตัวของเมืองจากศูนย์กลางทางทิศตะวันตกมายังพื้นที่ทางทิศตะวันออกเฉียงโดยไม่ปรากฏหลักฐานโบราณคดีที่แสดงถึงเมืองโบราณ “อโยธยา” แต่อย่างใด

คำสำคัญ: อโยธยา อยุธยา โบราณคดี ทิศตะวันออกเฉียงนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา

Abstract

This academic article aims to review knowledge and analyze archaeological evidence related to ancient communities before the creation of Ayutthaya or Ayodhya city, which is believed to be mostly located in the eastern part of Ayutthaya's city island. "Ayodhya" or "Ayodhya Shri-Ramdev-Nakhon" is believed to be the name of an ancient state or city before the creation of Ayuthaya. Many historical scholars have studied and suggested that this ancient state was centered on the eastern outside of Ayutthaya's city island, based on stories from Phong-Sawadan-Nue (Northern chronicles) that mention the Wat Derm, Wat Phra-Nang-Choeng, Wat Ku-Dii-Daw, and Wat Mahe-Yong. Together with evidence from Luang-Prasert-Aksoranit's Royal Chronicles of Ayuthaya, it mentions the construction of Pra-Buddha-Pha-Naeng-choeng in 1324 A.D., 26 years before the creation of Ayutthaya. In addition, there is also a systematic network of intersecting canals that is believed to be the moat and irrigation system of this state. However, the study found that, A study of archaeological evidence and area conditions indicates that in the eastern outside of Ayutthaya's city island, there is sparse evidence of habitation before the creation of Ayutthaya, and it was found that this area was densely inhabited during the 14th century, continuing throughout the Ayutthaya period. There appears to be an expansion of the city from the western center to the eastern area without any archaeological evidence showing the ancient state "Ayodhya" at all.

Keywords: Ayodhya, Ayutthaya, Archaeology, The eastern area outside Ayutthaya's city island

1. บทนำ

ประวัติศาสตร์และโบราณคดีในช่วงก่อนสมัยอยุธยาหรือราวพุทธศตวรรษที่ 18-19 ก่อนสถาปนาศูนย์กลางใน พ.ศ.1893 ยังคงเป็นปัญหาถกเถียง เนื่องจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีมีอยู่อย่างจำกัด ประกอบกับปัจจุบันเป็นพื้นที่ที่มีการใช้งานอย่างต่อเนื่องจึงเป็นข้อจำกัดในการขุดค้นทางโบราณคดีเพื่อได้มาซึ่งข้อมูลต่าง ๆ อย่างไรก็ตามเราสามารถนำหลักฐานเท่าที่มีอยู่มาทบทวนและแปลความเพื่อสร้างภาพในอดีตได้ แม้จะไม่มีคุณสมบัติในข้อมูลมากนักแต่สามารถยืนยันถึงกิจกรรมของคนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาได้

"กรุงศรีอยุธยา" เป็นเมืองใหญ่ที่ตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 - พ.ศ.2310 มีศูนย์กลางทางอำนาจอยู่บนพื้นที่ที่มีแม่น้ำล้อมรอบทั้ง 4 ด้าน หากพิจารณาย้อนกลับไป

ก่อนการสร้างกรุงศรีอยุธยาอย่างเป็นทางการ ยังไม่ปรากฏข้อมูลการศึกษาอย่างชัดเจนและยังคงเป็นปัญหาในช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ดังที่มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์ เอกอัครราชทูตกรุงฝรั่งเศสที่เข้ามากรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์บันทึกว่าด้วยประวัติศาสตร์และต้นกำเนิดของชนชาวสยามว่าประวัติศาสตร์ของสยามนั้นเต็มไปด้วยนิยายและผู้กล่าวกันว่าชาวสยามนั้นสร้างปกปิดพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์ของตนไว้ เมื่อได้อ่านเอกสารบางชิ้นก็พบว่าชาวสยามมีประวัติย้อนขึ้นไปไม่ไกลเท่าใดนัก (ซิโมน เดอ ลาลูแบร์, 2557) ฉะนั้นจึงไม่แปลกว่าเหตุใดจึงปรากฏเรื่องราวเชิงนิยายในพงศาวดารเหนือซึ่งเป็นเอกสารที่ถูกชำระในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ รวมไปถึงเรื่องราวของพระเจ้าอู่ทองหรือวีรบุรุษในตำนานซึ่งยังคงเป็นปริศนาที่ไม่ทราบที่มาที่ไปอย่างชัดเจน

2. อโยธยากับผลการศึกษาที่ผ่านมา

“อโยธยา” เป็นคำเดียวกับคำว่า “อยุธยา” หมายถึง ไม่มีใครรบชนะได้ และยังเป็นชื่อเมืองสำคัญในมหากาพย์รามายณะ ปกครองโดยกษัตริย์นามว่าทศรถ สืบสายจากราชวงศ์ระฆู ทรงมีพระราชโอรส 4 พระองค์ คือ ราม ภารต ลักษมณ์ และศตฤก (ดวงธิดา ราเมศวร์, 2558)

เห็นได้ว่า “อโยธยา” ในมหากาพย์รามายณะ กับ “อยุธยา” ที่ปรากฏในเรื่องรามเกียรติ์ของไทย เป็นเมืองเดียวกันโดยเกี่ยวข้องกับวงศ์ของพระรามผู้เป็นอวตารของพระนารายณ์ อย่างไรก็ตามมีผู้ให้ข้อสังเกตว่ากรุงศรีอยุธยาที่ตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาไม่ได้เกิดขึ้นและเริ่มต้นใน พ.ศ.1893 หากแต่มีเมืองหรือชุมชนที่เจริญรุ่งเรืองมาก่อนหน้านั้นในชื่อเมือง “อโยธยา” โดยอ้างอิงจากตำนานและจารึกหลักต่าง ๆ ดังนั้น “อโยธยา” จึงเป็นคำที่หมายถึงเมืองที่มีมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาอีกนัยหนึ่งด้วย

“อโยธยา-ศรีรามเทพนคร” เป็นคำที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกหลักที่ 11 (วัดเขากบ) จังหวัดนครสวรรค์ เป็นชื่อเมืองที่ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตามเส้นทางกลับของพระมหาเถรศรีศรีทราชา สันนิษฐานว่าประกอบไปด้วยชื่อเมือง 2 เมือง คือ อโยธยาหรือกรุงศรีอยุธยาในราวพุทธศตวรรษที่ 20 และศรีรามเทพนคร สันนิษฐานว่าหมายถึงเมืองลพบุรี นอกจากนี้ยังพบจารึกและเอกสารอื่น ๆ กล่าวถึงชื่อเมืองแห่งนี้ในชื่อต่าง ๆ กันอีกด้วย เช่น “กรุงศรีอยุธยา” ในตำนานพระธาตุนครศรีธรรมราช “โยธिया” ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ “อายุทธิยา” ในตำนานพระธาตุดอยสุเทพ และตำนานมูลศาสนา “อโยชฌปุระ” ในชินกาลมาลีปกรณ์ “ศรีอโยธिया” ในตำนานอุรังคธาตุ เป็นต้น นอกจากนี้มองซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์ เอกอัครราชทูตในพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 บันทึกถึง “อโยธยา” ไว้ตอนหนึ่งว่า

“ส่วนเมืองสยามนั้น ชาวสยามเรียกว่า ศรีโยธिया (Si-yo-thi-ya) และ โ- ในคำว่า โย นั้น ต้องจิบปากออกเสียงยิ่งกว่าสระ au ของเรา ลงที่พวกเขาเรียกว่าเมืองสยามว่า กรุงเทพพระมหานคร (Crung-thé-paprà-maha-nacôn) แต่คำเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นคำที่ฟังยาก เพราะประกอบด้วยคำในภาษาบาลีซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วว่าเป็นภาษา

บัณฑิตของชาวสยาม...คำว่า ศรีโยธยา อันเป็นคำสยามที่เรียกเมืองสยาม แล้วซึ่งชาวต่างประเทศเรียกว่า ยูธยา (Judia) หรือ โอธยา (Odià) นั้น แร้งซังต์ เลอะ บลังก์และนักนิพนธ์คนอื่น ๆ มักจะแยกแยะ โอธยา จาก สยาม ได้ไม่สู้จะถูกต้องนัก” (ซิโมน เดอ ลาลูแบร์, 2557)

จากหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นว่า “อโยธยา” ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มีความหมายถึงกรุงศรีอยุธยา โดยเป็นคำเรียกของชาวสยามซึ่งหมายถึงกลุ่มคนที่พูดภาษาตระกูลไต-ไทโดยไม่จำกัดชาติพันธุ์ และอาศัยอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2561) จึงเป็นหลักฐานสำคัญหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า “อโยธยา” เป็นชื่อที่ใช้เรียกกรุงศรีอยุธยาตกทอดมาถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย

แนวคิดในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่าด้วยเมืองโบราณก่อนสมัยอยุธยา

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) กล่าวถึงชื่อและลักษณะของเมืองโบราณก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาไว้ใน “ตำนานกรุงเก่า” ว่า

“กรุงศรีอยุธยานั้นตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกของกรุงเทพทวารวดี คงจะอยู่ทางสะเตชั่นรถไฟกรุงเก่า ออกไปแถววัดสมณโกฏ วัดกุฎีดาว และวัดศรีอโยธยาต่อมาภายหลังเรียกกันว่าวัดเดิม เมืองคงจะหันหน้าไปทางทิศตะวันออกลงแม่น้ำหันตราแต่กำแพงป้อมปราการเห็นจะไม่ใช่ก่อด้วยอิฐ คงเป็นเชิงดิน เมื่อเมืองร้างแล้วก็มีคนถากถางเกลี่ยทำเป็นที่ไร่นา และทิ้งปราสาทราชฐานก็คงจะเป็นเครื่องไม้จึงไม่มีสิ่งใดหลงเหลือ” (เรื่องกรุงเก่า, 2561)

แม้ว่าพระยาโบราณราชธานินทร์จะไม่ได้กล่าวถึงชื่อเมือง “อโยธยา” แต่ท่านเลือกใช้คำว่า “กรุงศรีอยุธยา” แทนเมืองเก่าที่เกิดขึ้นก่อนการสถาปนากรุงเทพทวารวดี เข้าใจว่าพระยาโบราณราชธานินทร์น่าจะรับแนวคิดดังกล่าวจากพงศาวดารเหนือ เพราะเป็นองค์ความรู้สำคัญที่แพร่หลายในราชสำนักและหมู่ข้าราชการในขณะนั้น ดังปรากฏพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เกี่ยวกับเมืองเก่าก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาว่า

“ความเห็นอันคับแคบเช่นนี้ตลอดจนถึงชั้นหลังที่สุดก็คือกรุงศรีอยุธยาหรืออโยชฌิยา ซึ่งตั้งอยู่ ณ ฝั่งตะวันออกตรงปะทะท่าคูจาม (ปทาคูจาม) ที่พระเจ้าอู่ทองมาตั้งก่อนสร้างพระนครทวารวดี ซึ่งมีเจดีย์ฐานปรากฏอยู่ทุกวันนี้ แลเป็นที่พระเจ้าแผ่นดินในกรุงทวารวดีได้ทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นแทบทั้งนั้น เช่น วัดพนัญเชิง วัดใหญ่ไชยมงคล อันอยู่ท่ามกลางพระนครเก่า วัดศรีอโยชฌิยา วัดเดิมซึ่งเป็นคณะอรัญวาสีเหนือเมือง วัดกุฎีดาว วัดมเหยงคณ์ ซึ่งเป็นอรัญวาสีฝ่ายตะวันออก

เสียงใต้ของเมือง เป็นต้น ทั้งที่เห็นอยู่เช่นนี้แลที่ได้ไปบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้น ถึงว่าจะยังรักษาความสัตย์ ใช้คำว่าปฏิสังขรณ์ไม่ใช่สร้างขึ้นใหม่ทุกแห่งทั่วไป ก็ได้ละเอียดไม่กล่าวถึงเรื่องเก่าของกรุงอยุธยาโบราณนั้นเลย น่าจะเป็นเรื่องซึ่งรู้กันอยู่แก่ใจไม่ต้องเล่า ข้อที่ไม่เขียนลงไว้นั้นก็เป็นไปตามวิสัย แลความไม่ต้องการของเวลานั้น ฤจะมีพงศาวดารฉบับอื่นต่างหาก ซึ่งได้กล่าวถึงอยู่แล้ว เช่น พงศาวดารเหนือ” (ศิลปากร, 2511)

หากพิจารณา “ตำนานกรุงเก่า” ของพระยาโบราณราชธานินทร์ควบคู่กับพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่าความรู้เรื่องเมืองเก่าก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ล้วนได้รับแนวคิดจากพงศาวดารเหนือ เนื่องจากปรากฏชื่อสถานที่ในพงศาวดารเหนือและตอกย้ำว่าพื้นที่ทางทิศตะวันออกนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาเป็นที่ตั้งของกรุงศรีอยุธยาเดิมหรือเมืองอโยธมียา

ภาพที่ 1 วัดอโยธยาหรือวัดเดิม สถานที่ที่เชื่อว่าเป็นพระราชวังเดิมสมัยอโยธยา
ที่มา: นนทวัชร ไกรสกุลฐ, 2552, [ภาพถ่าย]

แนวคิดเมืองอโยทยาศรีรามเทพนครของจิตร ภูมิศักดิ์

“อโยทยาศรีรามเทพนคร” ในทัศนะของจิตร ภูมิศักดิ์ หมายถึงเมืองเทพนคร ที่ตำนานกล่าวว่าท้าวแสนปมสร้างให้พระเจ้าอู่ทอง และยังใช้ชื่อนี้เป็นคำนำหน้าของ “กรุง เทพมหานครบรมบวรทวารวดี” (จิตร ภูมิศักดิ์, 2563) โดยเมืองแห่งนี้เกิดจากการนำชื่อเมืองเก่า 2 แห่งมารวมกัน ได้แก่

1) เมืองอโยทยา ที่สืบค้นจากพงศาวดารเหนือและตำนานต่าง ๆ เชื่อว่าตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา โดยมีหลักฐานสำคัญคือ วัดเดิมหรือวัดอโยธยา ที่แสดงร่องรอยทางภาษาให้

ทราบว่าเป็นเมืองเดิมที่มีชื่อว่าอโยธยา และตำนานพระแก้วมรกตในราวพุทธศตวรรษที่ 16 กล่าวถึงกษัตริย์อาทิตยราชผู้ครองอโยธยมหานครหรืออยุธยายกทัพมาชิงพระแก้วมรกตจากปราสาทตาแก้ว เมืองนครธมในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 ซึ่งขณะนั้นเมืองนครธมเกิดอุทกภัยครั้งใหญ่ นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานในพงศาวดารพม่าสมัยพระเจ้าอโนรธามังฉ่อ ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 ว่าทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของพุกามคือประเทศของพวกกรอม (ขอม) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอโยชะ (อโยชชะ) (จิตร ภูมิศักดิ์, 2563)

2) เมืองราม ปรากฏในตำนานจามเทวีวงศ์ว่า พระนางเป็นธิดาของพระยาละโว้ และมีพระสวามีเป็นเจ้าเมืองรามบุรี ต่อมาราวกลางพุทธศตวรรษที่ 20 ปรากฏชื่อขุนเพชญสารผู้ครองนครพระราม หรือเมืองชัยนาท แต่ยังไม่สามารถชี้ชัดได้ว่าเมืองรามบุรีกับนครพระรามคือแห่งเดียวกันหรือไม่ (จิตร ภูมิศักดิ์, 2563) ต่อมาเมื่อผู้ศึกษาพบว่าในกฎหมายตราสามดวงว่าด้วยพระอัยการนาทหารหัวเมืองและพระอัยการเก่า ตำแหน่งนาหัวเมืองฉบับอยุธยา กล่าวถึงตำแหน่ง “ออกพระนครพราหม” เป็นตำแหน่งเจ้าเมืองลพบุรี โดยอักษรวิธิตั้งเดิมน่าจะเขียนว่า “นครพระราม” แต่เกิดจากการคัดลอกอักษรวิธิตั้งเดิมผิดพลาดทำให้คำว่า “พระราม” กลายเป็น “พราหม” ต่อมาสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์มีการเพิ่มอักษรวิธิตั้งเดิมกลายเป็น “พระนครพราหม” และ “พระนครพราหมณ์” ในที่สุด (ศานติ ภัคดีคำ, 2556) ดังนั้นคำว่า “ศรีรามเทพนคร” ที่ปรากฏในตำนาน และจารึกน่าจะเกี่ยวข้องกับ “นครพระราม” หมายถึงเมืองลพบุรี

ส่วนเมือง “อโยทยาศรีรามเทพนคร” หรือเมืองเทพนคร ที่ประกอบขึ้นจากเมืองอโยทยาบริเวณวัดเดิม และเมืองรามหรือเมืองชัยนาท จิตร ภูมิศักดิ์ สันนิษฐานว่าน่าจะตั้งอยู่กึ่งกลางระหว่าง 2 เมืองคือบริเวณเมืองสิงห์บุรีเก่าหรือบริเวณวัดหน้าพระธาตุ (ร้าง) แต่เดิมเรียกว่าวัดศรีษะเมือง (จิตร ภูมิศักดิ์, 2563) อย่างไรก็ตามข้อสันนิษฐานนี้ยังไม่มีหลักฐานประวัติศาสตร์และโบราณคดีมาสนับสนุนชัดเจน

ดังนั้นการศึกษาเกี่ยวกับ “อโยทยาศรีรามเทพนคร” ของจิตร ภูมิศักดิ์ สรุปได้ว่า เมืองอโยทยา-ศรีรามเทพนครเป็นชื่อเต็มของเมืองเทพนครที่ปรากฏอยู่ในตำนานท้าวแสนปม - ท้าวอุทอง ที่สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ.1862 มีที่ตั้งอยู่บริเวณบ้านจักรสีห์ในจังหวัดสิงห์บุรี โดยประกอบขึ้นจากเมืองสำคัญ 2 แห่ง ได้แก่เมืองอโยทยาที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา โดยอ้างอิงจากพงศาวดารเหนือและเมืองราม หรือนครพระราม ตั้งอยู่บริเวณเมืองชัยนาท นอกจากนี้จิตร ภูมิศักดิ์ ให้ข้อสังเกตว่าเมืองอโยทยาหรืออโยชชะที่ถูกกล่าวถึงในเอกสารประวัติศาสตร์ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ไม่จำเป็นต้องอยู่บริเวณจังหวัดพระนครศรีอยุธยาและไม่จำเป็นต้องมีที่ตั้งเพียงแห่งเดียว (จิตร ภูมิศักดิ์, 2563)

แนวคิดเมืองอโยธยาของศรีศักร วัลลิโภดม

อโยธยาเป็นเมืองศูนย์กลางพระพุทธศาสนานิกายหินยาน ตำนานมูลศาสนากล่าวถึงพระอโนมทัสสีและพระสุมนเถระเข้ามาศึกษาพระไตรปิฎกที่เมืองอโยธยาโดยปรากฏศิลปกรรมที่แสดงความรู้เรื่องทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระพุทธเจ้าปางนางเชิง และ(เศียร)พระพุทธรูปสำริดวัดธรรมิกราช ศิลปะอุทอง

รุ่นที่ 2 กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 นอกจากนี้ยังเป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจเนื่องจากตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มอุดมสมบูรณ์ และสามารถควบคุมลำน้ำที่ออกสู่ทะเลได้ตั้งปรากฏในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซ่งในพุทธศตวรรษที่ 18 เรียกบริเวณนี้ว่า “เจนลีฟู่” ต่อมาราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19 เกิดโรคระบาดใหญ่จึงต้องย้ายศูนย์กลางมาอยู่บริเวณตำบลหนองโสน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2509)

พื้นที่เมืองอโยธยาเกิดจากการทับถมของดินตะกอนแม่น้ำที่ถูพัดพามาจากทางตอนเหนือ โดยเฉพาะลำน้ำป่าสักที่มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาเพชรบูรณ์ ไหลผ่านเมืองโบราณขีดขิน และเมืองโบราณอู่ตะเภา จังหวัดสระบุรี ซึ่งเป็นเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดี เมื่อไหลพ้นเขตจังหวัดสระบุรีแล้วได้แตกออกเป็น 2 สาย โดยสายหนึ่งไหลมาทางอำเภอนครหลวงมารวมกับคลองบางพระครูซึ่งเป็นลำน้ำสาขาของลำน้ำลพบุรี อีกสายหนึ่งเป็นลำน้ำใหญ่ไหลมายังจังหวัดพระนครศรีอยุธยาวกไปทางทิศตะวันออกเป็นคลองหันตรา และไหลไปบรรจบกับลำน้ำเจ้าพระยาบริเวณทิศใต้ของวัดพนัญเชิง เรียกว่า “ปากน้ำแม่เปี้ย” (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2560)

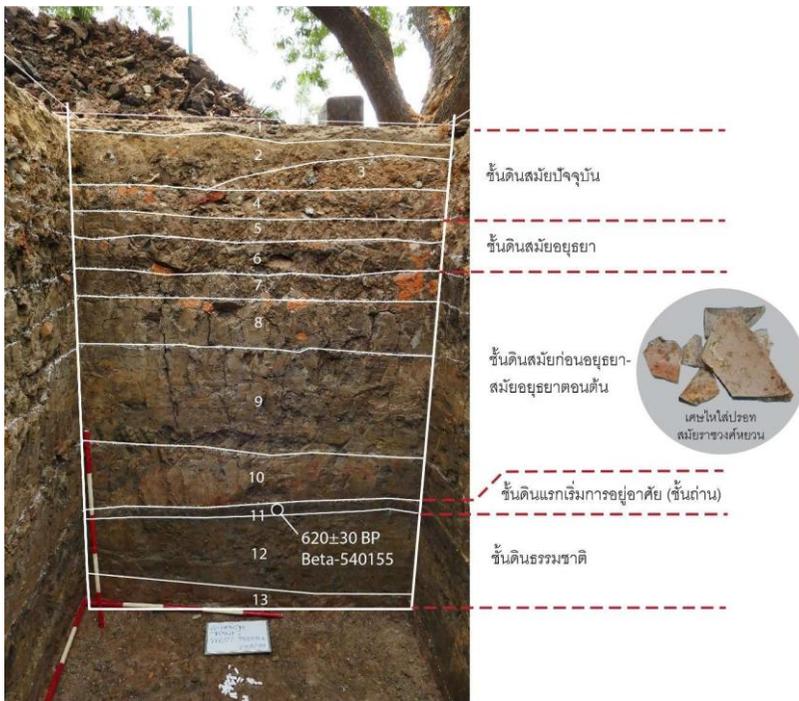
เมืองอโยธยาเป็นเมืองเก่าตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของคลองหันตรา (แม่น้ำป่าสักสายเดิม) โดยปรากฏแนวลำคู่อ้อมหน้า (แม่น้ำป่าสักสายใหม่) และคลองวัดกุฎีดาวเป็นคู่น้ำของเมืองทางทิศตะวันตกและทิศตะวันออก มีคลองกระมังไหลผ่ากลางเมืองจากคู่อ้อมหน้าไปยังคลองหันตราทางทิศตะวันออก และไหลต่อเนื่องผ่านทุ่งพระอุทัยไปเชื่อมกับลำน้ำพระแก้วและคลองโพไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่เกาะพระ อำเภอบางปะอิน ตัวเมืองมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดใกล้เคียงกับเมืองราชบุรี และสุพรรณบุรี มีความยาวประมาณ 2-3 กิโลเมตรและกว้าง 0.8-1 กิโลเมตร ผังเมืองดังกล่าวตั้งอยู่ทางทิศเหนือของวัดใหญ่ชัยมงคล นอกจากนี้ยังปรากฏร่องรอยอ่างเก็บน้ำโบราณรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าอยู่ทางทิศใต้ของเมืองโดยมีแนวคันดินย่านถนนตาลเป็นแนวเขต (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2560)

การศึกษาทางโบราณคดีที่ผ่านมา

ปรีชา กาญจนาคม ได้ทำโครงการวิจัยเศษภาชนะดินเผาที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาโดยเลือกขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณพื้นที่ทางทิศตะวันออกนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา เนื่องด้วยเหตุผล 2 ประการ คือ 1) มีการสำรวจภาคสนามพบเศษภาชนะดินเผาบนชั้นผิวดินหลายพื้นที่ เนื่องด้วยเป็นของใช้สามัญในชีวิตประจำวันและเมื่อแตกหักจะถูกทิ้งไว้ใกล้เคียงกับที่พักอาศัย และ 2) จากการตรวจสอบเอกสารทางประวัติศาสตร์เชื่อว่าบริเวณพื้นที่ดังกล่าวเป็นที่ตั้งของเมืองก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา จากการขุดค้นพบหลักฐานการอยู่อาศัยอย่างเบาบาง บางหลุมขุดค้นพบชั้นดินที่ถูกรบกวนจนไม่สามารถนำมาวิเคราะห์ได้ และไม่พบหลักฐานโบราณคดีที่ยืนยันการมีอยู่ของชุมชนก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา (ปรีชา กาญจนาคม, 2528)

ต่อมาสำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา และอุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยาได้ดำเนินงานทางโบราณคดีภายในพื้นที่ทางทิศตะวันออกนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาหลายแห่งทั้งที่

เป็นการขุดตรวจสอบชั้นดินแหล่งโบราณคดี และขุดค้นโดยมีการตั้งประเด็นคำถามเพื่อพิสูจน์ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับ “เมืองอโยธยา” โดยได้ดำเนินงานทางโบราณคดีในพื้นที่ 3 แหล่ง คือ แหล่งโบราณคดีวัดช้าง (ร้าง) แหล่งโบราณคดีวัดอโยธยา และแหล่งโบราณคดีวัดสิงห์ (ร้าง) พบว่าแหล่งโบราณคดีทั้ง 3 แหล่งมีอายุแรกสร้างอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 เท่านั้น โดยกำหนดอายุจากเศษภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งจากแหล่งเตาสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย และเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์หมิง ส่วนการก่อตัวของแหล่งโบราณคดีเกิดจากการถมดินบนที่ลุ่มน้ำท่วมถึงเพื่อให้ได้พื้นที่ที่เหมาะสมต่อการใช้งาน (หจก.บูรณรักษ์, 2541)

ภาพที่ 2 แผนผังชั้นดินทางโบราณคดี (Profile) จากการขุดค้นทางโบราณคดีวัดพนัญเชิง
ที่มา: พิพัฒน์ กระแจะจันทร์, 2567, หน้า 62

ช่วง พ.ศ.2563-2564 พิพัฒน์ กระแจะจันทร์ ได้ดำเนินงานทางโบราณคดีแหล่งโบราณคดีวัดพนัญเชิงวรวิหารพบเศษไหโศปราชญ์ที่ผลิตจากเตาสื่อเจ้า (Cizao) และเศษภาชนะดินเนื้อแกร่งจากเตาผู้เถียน (Putian) สมัยราชวงศ์หยวนพร้อมกับค่าอายุทางวิทยาศาสตร์จากถ่านที่กำหนดอายุได้มีอายุ 620 ± 30 ปีมาแล้ว (พิพัฒน์ กระแจะจันทร์, 2567) สอดคล้องกับอายุของพระพุทธรูปเจ้าแห่งเชิงสันนิษฐานว่าพื้นที่ดังกล่าวอาจเป็นชุมชนขนาดเล็กที่ใช้ในการติดต่อค้าขายกับจีนช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 เนื่องจากสารปรอทเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งในกรรมวิธีทำทอง อย่างไรก็ตามยังไม่สามารถระบุความเป็นเมืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ก่อนสถาปนากรุงศรีอยุธยาได้อย่างชัดเจน ซึ่งข้อสันนิษฐานดังกล่าว

น่าจะเกี่ยวข้องกับชุมชนก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา แต่ไม่ทราบศูนย์กลางและขอบเขตเนื่องจาก การดำเนินงานทางโบราณคดีในแหล่งอื่น ๆ ยังได้ข้อมูลไม่มากและไม่ได้เน้นศึกษาในช่วงเวลาดังกล่าวอย่าง จริงจัง อย่างไรก็ตามหลักฐานทางโบราณคดีที่พบสามารถระบุได้เพียงว่าบริเวณวัดพนัญเชิงมีการใช้งาน พื้นที่มาแล้วอย่างน้อยราวพุทธศตวรรษที่ 19 แต่ยังไม่พบหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับเมืองอโยธยาแต่อย่างใด ก็ได้

ผลงาน “อโยธยา ก่อนสุโขทัย ต้นกำเนิดอยุธยา” โดยรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล พยายามอธิบายเรื่อง พัฒนาการของบ้านเมืองลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 โดยมุ่งเน้นว่ากรุงศรีอยุธยาไม่ได้ กำเนิดขึ้นอย่างฉับพลันใน พ.ศ.1893 และเชื่อว่ามีเมืองเก่าชื่อ “อโยธยา” ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออก ของเกาะเมืองปัจจุบันโดยอ้างอิงจากพงศาวดารเหนือ ตำนาน รูปแบบศิลปกรรมประเภทโบราณวัตถุ แต่ปฏิเสธหลักฐานจากการขุดค้นทางโบราณคดี (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, 2567) ทำให้ผลงานนี้ไม่สามารถ ใช้อธิบายเรื่องอโยธยาได้อย่างชัดเจน

3. การใช้พื้นที่ทางทิศตะวันออกนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา

จากการศึกษาและวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีทั้งที่อยู่บนดินและใต้ดิน สามารถแบ่งช่วงเวลา พัฒนาการและการใช้พื้นที่ทางทิศตะวันออกนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาได้ 5 ช่วงเวลา ดังนี้

การใช้พื้นที่ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

ด้วยศักราชที่ปรากฏในพงศาวดารเหนือที่มีความคลาดเคลื่อนจึงไม่สามารถนำมาวิเคราะห์หลักฐาน ทางโบราณคดีช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 ได้ จากการศึกษาพบว่าพื้นที่ดังกล่าวเป็นจุดที่แม่น้ำสายสำคัญ มาชุมนุมกัน บางสายมีการแตกสาขาเป็นแพรกต่าง ๆ นอกจากนี้ยังปรากฏแหล่งน้ำธรรมชาติสำคัญบริเวณ ทิศตะวันตก หรือปัจจุบันคือบึงพระรามที่ตั้งอยู่กลางเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา สมัยดังกล่าวยังไม่มีการ ขุดคูเชื่อมต่อหน้าที่ย่อมแม่น้ำป่าสักกับแม่น้ำเจ้าพระยา และระบบคลองภายใน สันนิษฐานว่าแม่น้ำป่าสัก ไหลอ้อมไปทางทิศตะวันออกหรือปัจจุบันคือคลองหันตรา และแตกสาขาเป็นลำน้ำสายเล็ก ๆ จากนั้น ไปรวมกับคลองสวนพลู และบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณปากน้ำแม่เปี้ยเท่านั้น นอกจากนี้เมื่อศึกษา ถึงลักษณะชั้นดินพบว่า พื้นที่แห่งนี้ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 มีน้ำท่วมขังในลักษณะโคลนตมที่มนุษย์ ไม่สามารถอาศัยอยู่ได้ (กรมทรัพยากรธรณี, 2558)

การใช้พื้นที่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 19

ช่วงเวลาที 2 แหล่งโบราณคดีมักตั้งอยู่ตามลำน้ำสาขาและคลองภายใน แต่ไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการขุดคลอง สันนิษฐานว่าดินที่เกิดจากการขุดคลองน่าจะถูกนำมาถมสำหรับสร้างศาสนสถาน และสันนิษฐานว่าคูขื่อน้ำน่าจะถูกขุดขึ้นในช่วงระยะเวลานี้ด้วย (วัลลีย์ กระจ่างวี, 2556)

ทางทิศเหนือของพื้นที่ที่ทิศตะวันออกเฉียงนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา มีการสร้างปรางค์รุ่นเก่าแบบศิลปะหลังลพบุรีที่แหล่งโบราณคดีวัดสมณโกฏฐาราม จากการศึกษาภาพถ่ายเก่าของสำนักหอสมุดแห่งชาติพบว่า มีรูปแบบศิลปกรรมคล้ายกับปรางค์หมายเลข 16 ค. วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี ซึ่งกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2560) ส่วนพื้นที่ทางทิศใต้สันนิษฐานว่าเป็นชุมชนจีน และกลุ่มวัฒนธรรมเขมรที่อาศัยอยู่ร่วมกันดังปรากฏหลักฐานพระพุทธรูปเจ้าพะเนงเชิงที่มีรูปแบบศิลปะอยู่ทองอันคลี่คล้ายมาจากศิลปะลพบุรี ตำนานพระนางสร้อยดอกหมากบริเวณวัดพนัญเชิง และศาลเจ้าพ่อปากน้ำแม่เปี้ยที่อยู่บริเวณปากแม่น้ำป่าสักสายเก่า อย่างไรก็ตามการขุดค้นเพื่อศึกษาชั้นดินทางโบราณคดียังมีไม่มากพอ ทำให้ไม่สามารถแสดงการกระจายตัวของแหล่งโบราณคดีสมัยพุทธศตวรรษที่ 19 ได้อย่างชัดเจน

ภาพที่ 3 (ซ้าย) วัดสมณโกฏฐาราม ภาพที่ 4 (ขวา) ปรางค์หมายเลข 16 ค. วัดมหาธาตุ จ.ลพบุรี
ที่มา: นนทวัชร ไกรสกุล, 2566-2567, [ภาพถ่าย]

การใช้พื้นที่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 20

หลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ.1893 กรุงศรีอยุธยามีศูนย์กลางทางอำนาจอยู่ภายในเกาะเมือง ทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนโดยรอบมากขึ้น โดยเฉพาะกลุ่มวัฒนธรรมเขมร และกลุ่มวัฒนธรรมสุพรรณบุรีที่มีบทบาทผลักดันเป็นชนชั้นปกครองในสมัยอยุธยาตอนต้น ต่อมามีการอยู่อาศัยของชุมชนที่มาจากหัวเมืองเหนือ ได้แก่ สุโขทัย ศรีสัชชาลัย พิษณุโลก และกำแพงเพชรโดยเกิดจากความสัมพันธ์ทางเครือญาติของชนชั้นปกครองโดยเฉพาะสมัยสมเด็จพระอินทราชา และสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา)

จากการศึกษาพบว่าแหล่งโบราณคดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 มีจำนวนมาก และมีความหลากหลายทางศิลปกรรม ได้แก่ เจดีย์ทรงระฆังกลมบนฐานแปดเหลี่ยมที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะสุพรรณบุรี และเจดีย์ทรงระฆังกลมบนฐานบัวฉลุลายที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะสุโขทัย หรือบางแห่งมีการผสมผสานกันของศิลปะ 2 สกุลข้างโดยสร้างเจดีย์ทรงระฆังกลมบนฐานแปดเหลี่ยมตามแบบศิลปะสุพรรณบุรี แต่สร้างบัลลังก์สี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ตามแบบศิลปะสุโขทัย (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2565)

แหล่งโบราณคดีช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 มักตั้งอยู่ตามคลองภายในที่ขุดตัดตรง สันนิษฐานว่าขุดขึ้นในสมัยอยุธยาเช่นเดียวกับระบบคูคลองที่ปรากฏภายในพื้นที่เกาะเมือง ได้แก่ คลองอโยธยา (คลองกุฎีดาว) คลองมเหยงคณ์ และคลองที่ไหลบริเวณพื้นที่ตอนล่าง ได้แก่ คลองโพธิ์ และคลองพระนอน นอกจากนี้บางแห่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แก่ แหล่งโบราณคดีวัดสิงห์ปากน้ำ (ร้าง) และอาคารสมัยอยุธยาตอนต้นที่ถูกรื้อถอนก่อนการสร้างหมู่บ้านฮอลันดา (พิทักษ์ สุขพัฒนามงคล, 2548) อีกทั้งแหล่งโบราณคดีหลายแห่งสร้างอยู่ในผังคูน้ำล้อมรอบคล้ายกับการขุดสระในวัฒนธรรมสุโขทัยที่แพร่หลายเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 และจากการขุดค้น-ขุดแต่งแหล่งโบราณคดีดังกล่าวยังพบเศษภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งจากแหล่งเตาสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัยจำนวนมากอีกด้วย (หจก.บูรณรักษ์, 2541 และ หจก.สุรศักดิ์ก่อสร้าง, 2542)

ภาพที่ 5 (ซ้าย) วัดสามปลื้ม (ร้าง) ภาพที่ 6 (ขวา) วัดช้าง (ร้าง)

ที่มา: นนทวัชร ไกรสกุล, 2566, [ภาพถ่าย]

อย่างไรก็ตามสังเกตเห็นว่าแหล่งโบราณคดีช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 ไม่นิยมสร้างติดลำน้ำสายหลัก แต่นิยมสร้างเข้ามาในพื้นที่ตอนใน นอกจากนี้ยังมีการถมดินเป็นเนินสูง และบางแห่งขุดคูน้ำล้อมรอบ สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นการป้องกันน้ำท่วมเนื่องจากภูมิประเทศเป็นทุ่งกว้าง และเป็นพื้นที่ราบน้ำท่วมถึง แสดงให้เห็นถึงการจัดการน้ำ และการสร้างเส้นทางคมนาคมบริเวณพื้นที่ทางทิศตะวันออกนอกเกาะเมือง พระนครศรีอยุธยาที่ผสมผสานกันระหว่างระบบคูคลองแบบวัฒนธรรมอยุธยา กับสระน้ำแบบวัฒนธรรมสุโขทัย

การใช้พื้นที่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-22

ช่วงเวลานี้มีความนิยมในการสร้างศาสนสถาน และสิ่งก่อสร้างติดกับลำน้ำสายหลักอย่างคู่มือหน้า และแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งนี้อาจเป็นเพราะขนาดลำน้ำที่มีความกว้างขึ้นในระดับแม่น้ำสายใหญ่ และมีความสะดวกในการคมนาคมสัญจร

พ.ศ. 2113 สมเด็จพระมหาธรรมราชาโปรดให้ขุดขยายคู่มือหน้า เพื่อเป็นคูเมืองป้องกันข้าศึกทางทิศตะวันออก (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 2559) เนื่องจากถูกกองทัพหงสาวดีตีแตกได้โดยง่ายในสมัยสมเด็จพระมหินทราธิราช ทำให้กระแสน้ำเบนมาลงคู่มือหน้ามากขึ้น และขยายเป็นลำน้ำขนาดใหญ่ ประกอบกับช่วงเวลาดังกล่าวเป็นช่วงเวลาที่กรุงศรีอยุธยามีความเจริญรุ่งเรืองทางการค้า และมีชาวต่างประเทศเข้ามาตั้งบริษัทการค้าอยู่ริมแม่น้ำสายหลัก เนื่องจากมีความสะดวกในการขนส่งสินค้าและสามารถสร้างท่าจอดเรือสินค้าขนาดใหญ่ได้ จากนั้นจึงมีการสร้างหมู่บ้าน และสถานีการค้า อย่างไรก็ตามชุมชนต่างประเทศดังกล่าวมีจำนวนประชากรที่ไม่ตายตัวนักขึ้นอยู่กับสภาพเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองเป็นตัวแปร (กำพล จำปาพันธ์, 2566) กระทั่งเกิดเป็นสังคมพหุวัฒนธรรมที่มีพื้นฐานมาจากสังคมการค้า (วรพร ภู่งษ์พันธุ์, 2565) โดยในสมัยพุทธศตวรรษที่ 22 ปรากฏสำนักงาน VOC ของฮอลันดา และสำนักงาน EIC ของอังกฤษที่ดำเนินกิจการการค้า และผูกขาดสินค้าบางประเภทกับราชสำนักอยุธยา โดยตั้งชุมชนอยู่ทางทิศใต้ของวัดพนัญเชิง

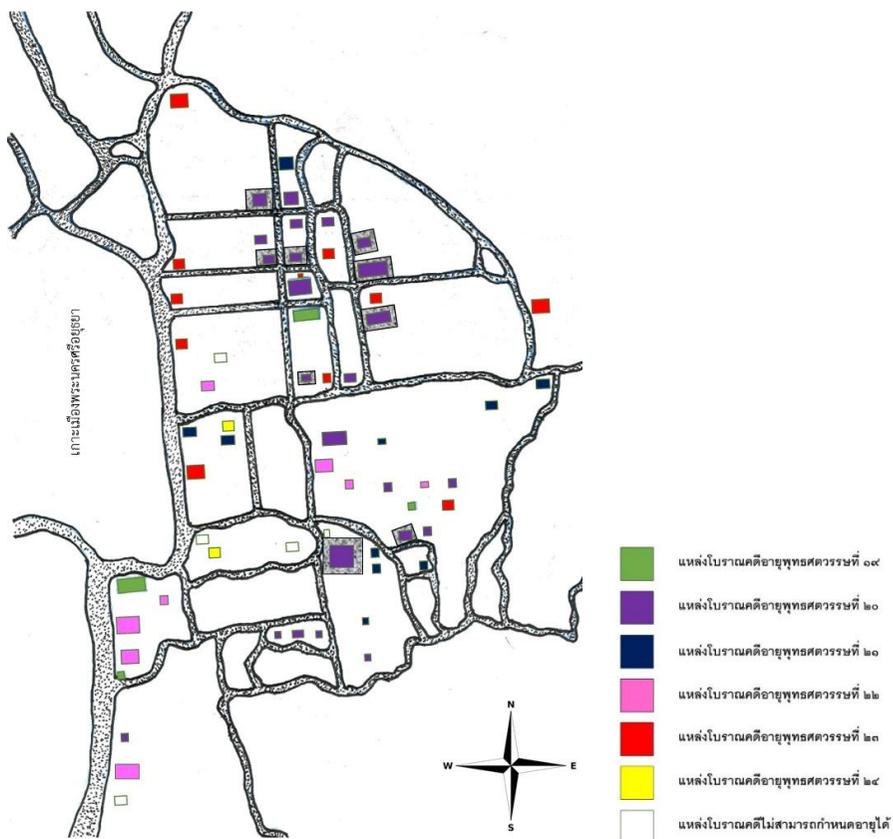
จากการศึกษารูปแบบการสร้างศาสนสถานพบว่าหลายแห่งติดกับลำน้ำสายหลัก สันนิษฐานว่า ในสมัยอยุธยาจะมีการสร้างทำนบป้องกันน้ำท่วมด้วย ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่าพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตสั่งให้จัดแจงแต่งราชบุตร และเสนาธิบดีกรุงศรีสัตนาคนหุต 3 คนให้มาส่งราชบุตรถวายแด่สมเด็จพระเพทราชา ครั้นมาถึงกรุงศรีอยุธยาจึงไปรออยู่บริเวณทำนบวัดกระโจม จากนั้นสมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคล (ต่อมาคือสมเด็จพระเจ้าเสือ) เสด็จไปรับ และขอพระราชทานไว้ในพระองค์สมเด็จพระราชวังบวร หลักฐานทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าบริเวณหน้าวัดกระโจมที่ติดกับคู่มือหน้าและศาสนสถานต่าง ๆ ริมคู่มือหน้าน่าจะเคยมีเขื่อน หรือทำนบกั้นน้ำมาก่อนในสมัยอยุธยา แต่ปัจจุบันไม่ปรากฏหลักฐาน

การใช้พื้นที่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 - พ.ศ.2310

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 ปรากฏการบูรณปฏิสังขรณ์ศาสนสถานหลายแห่งในพื้นที่ทางทิศตะวันออกนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา โดยเฉพาะสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ – สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีการบูรณปฏิสังขรณ์วัดมเหยงคณ์ วัดกุฎีดาว (ร้าง) (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 2559) และวัดนางคำ (ร้าง) (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2548) นอกจากนี้ยังมีการสร้างศาสนสถานแห่งใหม่โดยยึดตามลำน้ำสายหลักอย่างคู่มือหน้า และคลองหันตราซึ่งเป็นระบบที่เกิดขึ้นอย่างแพร่หลายตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22 นอกจากนี้ยังปรากฏว่ามีการต่อเรือ

กำปั่นขนาดใหญ่บริเวณวัดมเหยงคณ์ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระสำหรับบรรทุกช้างไปขายยังเมืองมะริด แสดงให้เห็นว่าระบบลำน้ำของพื้นที่ทิศตะวันออกนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจอย่างสูง นอกจากจะเป็นเส้นทางของแม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลออกสู่ทะเลได้แล้ว ยังมีลำคลองสาขาที่เป็นจุดแวะพักของเรือสินค้าที่มาจากหัวเมืองต่าง ๆ ดังที่ปรากฏในเอกสารคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม

จากนั้นช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นช่วงที่กรุงศรีอยุธยาเกิดความระส่ำระสายภายในราชสำนัก และเกิดสงครามกับกรุงอังวะ ทำให้ไม่ค่อยมีการสร้างศาสนสถานขยายชุมชน ศาสนสถานหลายแห่งถูกกองทัพอังวะยึดเป็นค่าย และตั้งเป็นกองกำลังปืนใหญ่เพื่อระดมยิงเข้าพระนคร เช่น วัดกระโจมน และวัดนางชีที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของคู่อ้อมหน้า (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2548) กระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ.2310 ศาสนสถานส่วนใหญ่ถูกทิ้งร้าง ต่อมาบางแห่งได้รับการฟื้นฟูในสมัยธนบุรี - สมัยรัตนโกสินทร์

ภาพที่ 7 แผนภาพแสดงการใช้พื้นที่ในช่วงเวลาต่าง ๆ ในพื้นที่ที่ศึกษา

ที่มา: นนทวัชร ไกรสกุล, 2566, [แผนภาพ]

4. สรุป

หลักฐานทางโบราณคดีจากการสำรวจภาคสนาม และตรวจสอบรายงานการดำเนินงานทางโบราณคดีพบว่า พื้นที่ทางทิศตะวันออกนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาเริ่มต้นขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 19 โดยเป็นชุมชนขนาดเล็กที่มีผู้คนอาศัยอยู่เบาบาง ต่อมาภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ.1893 หรือราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19 - พุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมาเริ่มมีการใช้พื้นที่อย่างหนาแน่นตามลักษณะการปกครองแบบรัฐรวมศูนย์ โดยมีการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มละโว้ กลุ่มสุพรรณบุรี และกลุ่มสุโขทัยในพื้นที่ โดยศึกษาได้จากรูปแบบการวางผังศาสนสถาน หลักฐานทางโบราณคดีที่พบ และรูปแบบทางศิลปกรรม ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นสมัยที่อยุธยามีความเจริญรุ่งเรืองทางการค้ากับต่างประเทศ แม้ว่ากรุงศรีอยุธยาจะดำเนินการค้ากับต่างประเทศมาแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19-20 จากหลักฐานบันทึกของเจิ้งเหอ และความสัมพันธ์กับราชสำนักจีนสมัยสมเด็จพระอินทราชา แต่ภายหลังสินค้าอยุธยาได้ส่งออกขายไปทั่วโลกโดยเฉพาะตะวันตก และหมู่เกาะตะวันออก ทำให้ปรากฏหลักฐานของสถานีการค้าและหมู่บ้านชาวต่างประเทศขึ้นที่กรุงศรีอยุธยาโดยตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่ออำนวยความสะดวกติดต่อค้าขาย และการควบคุมดูแลของราชสำนักอยุธยา

หลักฐานทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าพื้นที่ทางทิศตะวันออกนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาไม่ปรากฏร่องรอยใด ๆ ที่แสดงความเป็นเมืองอโยธยาศรีรามเทพนครดังที่เชื่อว่ามีที่ตั้งและศูนย์กลางอยู่ในพื้นที่ดังกล่าว รวมทั้งมีความเจริญรุ่งเรืองในช่วงก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา อย่างไรก็ตามหลักฐานโบราณคดียังแสดงให้เห็นว่ามีร่องรอยชุมชน และการอยู่อาศัยมาแล้วอย่างน้อยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 แต่ไม่ปรากฏชื่อบ้านนามเมืองอย่างชัดเจน จากนั้นเมื่อสถาปนากรุงศรีอยุธยาในศตวรรษต่อมาทำให้พื้นที่ดังกล่าวมีการใช้งานอย่างเป็นระบบ ขุดลำน้ำคูคลองเชื่อมต่อกับพื้นที่เกาะเมืองและมีการนำดินจากการขุดลำน้ำคูคลองมาถมพื้นที่ให้สูงขึ้นสำหรับสร้างศาสนสถานเพื่อสอดคล้องกับสภาพภูมิประเทศที่ฤดูน้ำหลากจากนั้นถูกใช้งานเรื่อยมาตลอดสมัยอยุธยากระทั่งถูกทิ้งร้างไประยะเวลาหนึ่งหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2

ดังนั้นความเชื่อที่ว่า “อโยธยา” มีศูนย์กลางทางทิศตะวันออกนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาจึงเป็นมายาคติที่อาศัยหลักฐานประวัติศาสตร์เพียงด้านเดียวโดยมองข้ามหลักฐานโบราณคดีและชั้นทับถมทางวัฒนธรรม อย่างไรก็ตามก็อาจกลายเป็นข้อเท็จจริงได้หากมีการพบหลักฐานใหม่ในอนาคต นอกจากนี้ยังมีข้อสันนิษฐานอื่น ๆ เกี่ยวกับพื้นที่ที่น่าจะมีการใช้งานก่อนสถาปนากรุงศรีอยุธยา เช่น เมืองปท่าคูจามทางทิศใต้นอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา และพื้นที่ภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา

5. บรรณานุกรม

- กรมทรัพยากรธรณี. (2558). *การจำแนกเขตเพื่อการจัดการด้านธรณีวิทยาและทรัพยากรธรณีจังหวัดพระนครศรีอยุธยา*. อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- กรมศิลปากร. (2511). *สมาคมสืบสวนของโบราณในประเทศไทย*. พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *ศิลปากร*. 12(2), 42-46.
- _____. (2561). *เรื่องกรุงเก่า*. กรมศิลปากร.
- กำพล จำปาพันธ์. (2566). *Downtown Ayutthaya ต่างชาติต่างภาษาและโลกาภิวัตน์แรกในสยาม-อุษาคเนย์*. มติชน.
- จิตร ภูมิศักดิ์. (2563). *สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา*. บริษัท ไทยควอลิตี้บุ๊คส์ (2006) จำกัด.
- ชิมอน เดอ ลาลูแบร์ (เจียน, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล). (2557). *จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). ศรีปัญญา.
- ดวงจิตา ราเมศวร์. (2558). *ต้นตำนานรามเกียรติ์จากต้นฉบับเดิม รามายณะ*. กอแก้ว.
- นนทวัชร์ ไกรสกุล. (2565). *การใช้พื้นที่ทางทิศตะวันออกนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 24*. เอกสารการศึกษาเฉพาะบุคคลฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษารายวิชา 300400 การศึกษาเฉพาะส่วนบุคคล (Individual Study) ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร).
- ปรีชา กาญจนาคม. (2528). *เศษภาชนะดินเผาที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา*. ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และเอกสารอื่น*. (2559). ศรีปัญญา.
- พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2*. (2548). สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- พิทักษ์ สุขพิพัฒนามงคล. (2548). *รายงานเบื้องต้น การขุดแต่งและขุดค้นโบราณสถานหมู่บ้านฮอลันดา เสนอสำนักงานศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา กรมศิลปากร*. สำนักงานศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา กรมศิลปากร.
- พิพัฒน์ กระแจะจันทร์ และคณะ. (2567). *แรกสถาปนาพระพุทธเจ้าแห่งเชิง*. เทียนวัฒนาพริ้นติ้ง.
- รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. (2567). *อโยธยา ก่อนลูโซทัย ต้นกำเนิดอยุธยา*. มติชน.
- วรพร ภู่งศ์พันธุ์. (2565). *เปิดกรุหลักฐานอยุธยา : หลากหลาย ลุ่มลึก และท้าทาย*. สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

วัลลีย์ กระจ่างวี. (2556). *บทบาทของ “คู่มือหน้า” ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา พ.ศ.1893-2133*. วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต
แขนงวิชาไทยคดีศึกษา สาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2509). กรุงอโยธยาในประวัติศาสตร์. ใน *สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับพิเศษ มิถุนายน 2509*. (น. 58-87).

_____. (2560). *สร้างบ้านแปงเมือง*. มติชน.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2560). *เจดีย์ในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และพลังศรัทธา*. เมืองโบราณ.

_____. (2565). *คู่มือนำชม ศิลปกรรมโบราณในอยุธยา*. พิมพ์ครั้งที่ 2. เมืองโบราณ.

ศานติ ภัคดีคำ. (2556). *พระนารายณ์ อมรินทร์พรีนติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง*.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2561). *อยุธยา มาจากไหน*. หจก.เรื่อนแก้วการพิมพ์.

หจก.ปราณรักษ์. (2541). *รายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีวัดอโยธยา เสนอ อุทยานประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา*. อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา

_____. (2541). *รายงานขุดค้นแหล่งโบราณคดีวัดช้าง เสนอ อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา*. อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา

หจก.สุรศักดิ์ก่อสร้าง. (2542). *รายงานการขุดค้น-ขุดแต่งและออกแบบเพื่อการบูรณะโบราณสถานวัดช้าง เสนอ โครงการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา*.

อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา.